

Els epistolaris de Joan Coromines amb Manuel Sanchis Guarner i Joan Fuster

Joan Ferrer, Josep Ferrer & Joan Pujadas
Fundació Pere Coromines

Joan Coromines (1905-1997), el lingüista més rellevant de Pompeu Fabra ençà, sempre va sentir una sincera debilitat pel País Valencià. Aquesta debilitat residia no només en la força demogràfica del País Valencià dins el conjunt de la llengua catalana, no només en l'aportació fonamental del segle d'or valencià en la nostra literatura, representada en figures cabdals, com Jaume Roig, Joan Roís de Corella, Ausiàs March o Joanot Martorell i el seu *Tirant lo Blanc*, sinó també en un coneixement precís del territori i de la seva idiosincràsia i, sobretot, en una concepció patriòtica del país, expressada en l'afirmació "la nostra Pàtria, per a nosaltres, és el territori on es parla la llengua catalana," exposada en el manifest *Desviacions en els conceptes de llengua i Pàtria* (1934), subscrit per un conjunt d'intel·lectuals catalans, encapçalat per Pompeu Fabra, i subscrit per un jove Joan Coromines.

Una bona mostra d'aquesta relació entre Joan Coromines i el País Valencià es pot resseguir en la seva relació epistolar amb Manuel Sanchis Guarner (1911-1981) (Ferrer & Pujadas 2006), el lingüista de referència del País Valencià, i el brillant assagista Joan Fuster (1922-1992) (Ferrer & Pujadas 2002).

1. Joan Coromines i Manuel Sanchis Guarner

La correspondència entre Coromines i Sanchis Guarner, que pertanyia a la generació posterior a la de Coromines, comença abans de la Guerra Civil (1936-1939), l'any 1935, amb motiu del viatge que va fer, del 24 al 27 de novembre, una comitiva presidida per Pompeu Fabra i formada per Josep M. de Casacuberta, Ramon Aramon i el mateix Coromines a València (Ferrando, 121-157), per, entre "d'altres finalitats d'ordre literari, nacional i lingüístic," la revisió conjunta del nomenclàtor toponímic del País Valencià (c. 1, de J. Coromines a M. Sanchis, 9-xi-1935). Una vegada més, el punt de contacte entre Coromines i Sanchis va ser Francesc de Borja Moll (1903-1991); aquests tres personatges van acabar esdevenint els lingüistes de referència del seus respectius territoris, és a dir, Catalunya, el País Valencià i les Illes Balears. Aquesta i una altra carta de l'any 1937, també de J. Coromines, en què li demanava la seva col·laboració en la *Miscel·lània Fabra* (Coromines 1943), que s'havia de publicar amb motiu del setantè aniversari de Pompeu Fabra, i que la Guerra Civil interrompé. Coromines, de manera porfídiosa (Ferrer & Pujadas 2008a), n'emprengué el projecte des del seu exili a l'Argentina i en coronà l'esforç amb la publicació d'aquesta obra l'any 1944, tot i que el volum aparegué amb peu d'impremta de 1943 per fer-lo coincidir amb el setanta-cinquè aniversari del Mestre. Sanchis Guarner hi col·laborà amb el treball *Folklore geogràfic de la comarca d'Alcoi* (380-400).

Inevitablement la correspondència amb aquests dos prohoms s'interrompé amb la Guerra Civil (1936-1939), que provocà l'exili de Joan Coromines a l'Argentina, via França. Sanchis Guarner participà a la guerra en el bàndol republicà i l'acabà amb el grau de capità.¹ Detingut i empresonat en un camp de concentració de Salamanca, i posteriorment en el d'Alcalà d'Henares, va ser jutjat per un tribunal militar feixista l'1 de juny de 1940 i condemnat a dotze anys i un dia de reclusió. Traslladat al penal de Montolivet de València, aconseguí una reducció de condemna, que li permeté sortir de la presó després de més de tres anys de reclusió el 15 de desembre de 1942.

---

¹ Per als aspectes biogràfics de M. Sanchis Guarner, seguim de prop Cortés (2002).

La relació epistolar amb Coromines es repregué a finals de 1949, quan Coromines ja exercia la docència a la Universitat de Chicago. El dia de Nadal d'aquell any (c. 3, 25-xii-1949), Coromines escriu a Sanchis per comentar el seu treball *Noticia del habla de Aguaviva de Aragón*, publicat en la *Revista de Filología Española* (Sanchis Guarner). Aleshores Sanchis Guarner era a Mallorca, on s'instal·là, en sortir de la presó, acollit pel seu amic Francesc de B. Moll per treballar en la continuació del Diccionari Alcover-Moll, i hi romangué fins al setembre de 1959. Coromines no s'està, amb aquell indefectible to allisonador tan seu, de felicitar-lo:

Amb grandíssima satisfacció hi he constatat respecte de vostè dues coses: 1.^r que el seu judici de lingüista i la seva formació s'han afinat i ampliat molt més del que jo gosava esperar en els moments de màxim optimisme, i hi ha un canvi decisiu des de tal com el recordo de 1936; 2.ⁿ que la seva patriòtica i estrictament científica actitud de respecte i adhesió entusiasta a la unitat essencial de l'idioma i als interessos comuns de catalans i valencians coincideix del tot amb la meua i amb la de vostè mateix quan el vaig conèixer. Sempre m'he sentit una confiança instintiva per vostè i ara veig que no m'enganyava. Una forta estreta de mà, estimat amic!

Per tot seguit procedir a la inevitable llista d'esmenes, comentaris i correccions, això sí, magistrals, del treball de Sanchis.

Aquesta missiva nadalenca provocà un seguit de cartes durant l'any 1950, amb la tramesa de materials i l'explicació de novetats, consells i anotacions. Sanchis, modestament, li diu que "crec, però, que més que de mi, us interessarà que us parli de València" (c. 4, 15-iii-1950), per tot seguit lamentar que "no us estranyarà, segurament, que us innove que la concòrdia no existeix entre els valencianistes," tot i que, optimista de mena, no pot deixar de dir que "el que és una bona notícia, i potser inesperada, és l'actual embranzida poètica que s'ha produït al País Valencià, sempre dins de l'ortodòxia gramatical, i arribant sovint a una qualitat estètica excel·lent." I posa com a exemple d'això Xavier Casp i la producció poètica d'un jove Joan Fuster, que aviat abandonaria el conreu d'aquest gènere, que titlla, de manera entusiasta i un poc exagerada, dels "millors poetes valencians de tota la Renaixença." Sanchis insistirà a elogiar aquest "bell esplet" literari valencià (c. 6, 30-ix-1950), i creu, reitera en la carta següent (c. 7, 25-xi-1950), "que no us desplaurà la qualitat de la producció de la jovenalla valenciana actual amb la qual tinc un íntim contacte."

Sanchis es traslladà a Nova York a finals de 1950 per passar-hi un trimestre i treballar, sota la direcció del filòleg espanyol Tomás Navarro Tomás, en l'*Atlas lingüístico de la Península Ibérica* (ALPI), la recollida de materials de la part catalana del qual Moll i Sanchis havien enllestit l'any 1947 (fora dels de la Catalunya Nord, que feren l'any 1952²), i del qual només aparegué un únic volum l'any 1962. Potser algun dia caldria escriure la història dels grans projectes lexicogràfics fallits i inacabats, en la nòmina dels quals hi hauria aquest projecte de l'ALPI. Sanchis Guarner li va escriure, ara ja sí, des de Nova York pel novembre de 1950, després d'un cert retard en el viatge per tal de poder complir amb cautela els requisits de la normativa nord-americana fronterera: "El viatge s'ha retardat una mica perquè, a causa de la llei de Seguretat interior dels EE.UU., exigeixen als espanyols que volen venir-hi que demostren que no són falangistes ni pertanyen a cap organisme adherit a la Falange, gestions que a Espanya resulten difícils i perilloses." Sanchis Guarner espera que

² Vid. Ferrer & Pujadas (2006, 68): "De Madrid marxaré cap a França amb En Moll, puix que anem a fer les enquestes de la Catalunya francesa per al Atlas de la Península; eren l'únic sector que faltava del domini català."

Coromines pugui fer un viatge a la ciutat dels gratacels per poder-hi fer una assentada, davant la seva impossibilitat de traslladar-se a Chicago, com seria el seu desig, perquè, “com que sóc un pensionat del Consell d’Investigacions Científiques de Madrid, i cada dòlar costa a Espanya 54 pessetes, això significa que dispo de molt pocs dòlars i no m’és possible venir a Xicago” (c. 7, 25-xi-1950). La trobada, però, no fou possible: Coromines s’escudà també en uns curiosos motius econòmics: “també la meua economia està basada amb la pesseta,” diu, cosa estranya perquè era evident, com no podia ser d’altra manera, que Coromines cobrava la nòmina de la Universitat de Chicago en dòlars, i hi afegeix que “jo ací no sóc gaire menys transeünt que vostè” i insisteix en la seva eterna i real manca de temps: “porto una lluita adelerada contra el temps: no tinc altra ànsia que acabar de pressa el diccionari castellà i restar amb les mans lliures” (c. 8, 4-xii-1950).

M. Sanchis Guarner celebra el retorn de Coromines a Catalunya: “Quin goig tenir-vos altra vegada amb nosaltres!” (c. 14, 18-v-1952). Efectivament el 5 de maig de 1952 Joan Coromines trepitjà de nou terra catalana des del final de la Guerra Civil (1936-1939) tot aprofitant la compactació de la docència que a partir d’aleshores li concedí la Universitat de Chicago i que li permeté passar anualment mig any a Catalunya fins a la seva jubilació, quan retornà definitivament i permanentment a la pàtria.

Un dels temes més presents en la relació epistolar Coromines & Sanchis Guarner és la gènesi de l’opuscle *El que s’ha de saber de la llengua catalana* (1954), de Joan Coromines, que resulta una mica enrevessada. Per mirar de desfer l’embolic ens cal l’aportació també de la correspondència amb Francesc de B. Moll. Un 21 de maig de 1953, Coromines escriu a Moll des de Barcelona, on s’havia instal·lat per tal de participar en el VII Congrés Internacional de Lingüística Romànica de Barcelona, en el qual tingué un paper destacat. Coromines hi va restar fins dies abans del 25 de setembre, quan embarcà des del port normand de Le Havre en direcció a Nova York. En aquesta carta Coromines li escriu:

Crec que va ésser En S. Guarner (o vau ésser vós mateix?) que em va demanar un article meu *What Should Be Known About the Catalan Language* per a publicar-lo a Mallorca. L’havia escrit com a presentació dels Jocs Florals neoyorquins de 1951. Són 21 pàgines a màquina, de 35 ratlles la pàgina, i consta dels següents paràgrafs: *Limits and Speakers, Affinities, Historical Background, Knowledge of Catalan in Foreign Countries, Catalan Dialects: Unification and Standardization of the Language, Scope and Origin of the National Name* i *Bibliography*. Tot són coses molt conegudes; el resum està fet amb habilitat de cara a un públic anglosaxó, i hauria tingut interès real de publicar-lo als EE.UU., però sembla segur que no es publicarà (aquells Jocs Florals van ésser a can Garlanda). Els únics capítols que contenen coses noves i no conegudes són el 4.^t, on faig una exposició dels manlleus catalans en llengües forasteres, castellà, portuguès, francès, italià, etc. i especialment en els dialectes de la Itàlia meridional, i el penúltim, dedicat quasi tot (quatre pàgines) a plantejar de nou i a proposar una nova solució del problema de l’etimologia de *català*. Creieu realment poder publicar això a Mallorca? On seria? I en cas afirmatiu: ho voleu tot o només aquestes dues parts (ço que sembla més enraonat)? I ho voleu en anglès o traduït al català.

No hi ha confirmació documental d’aquesta petició, fet que fa suposar que es devia fer de manera oral en el transcurs de les jornades del VII Congrés Internacional de Lingüística Romànica de Barcelona, que es van fer del 7 al 10 d’abril, i en què també van participar tant Francesc de B. Moll com M. Sanchis Guarner.

Era M. Sanchis Guarner qui tenia notícia d'aquest opuscle inèdit corominià –“Del vostre opuscle inèdit *What Should Be Known About the Catalan Language* en vaig tenir notícia per En Sanchis Guarner, qui me n’ha parlat com d’una cosa molt interessant,” li escriu Moll (c. 44, 9-vi-1953)– segurament per via de J. Miravittles, de qui Sanchis Guarner es féu “molt amic” (c. 13, 21-iii-1951) en la seva estada a Nova York el darrer trimestre de 1950. Moll envià una carta a Coromines el 5 de juny de 1953 en què comentava “l’efimera i accidentada vida de *Raixà*, publicació periòdica que vam llançar amb una autorització precària, i que ha obtingut un gran èxit de públic.” Això provocà, doncs, la conversió forçosa d’aquests “quaderns literaris” –revista, de fet–, que Moll publicà pel gener d’aquell any amb l’esperança fallida d’enganyar la prohibició franquista de publicar revistes en “llengües vernàcules” i que la Censura prohibí *ipso facto*. Davant d’aquest revés, Moll parla, en aquesta mateixa carta, de “la idea d’iniciar una Biblioteca Raixa,” alhora que sol·licita de manera genèrica col·laboració: “Tinc molt d’interès que vós ens honoreu facilitant-nos un original vostre, preferentment inèdit, per a un dels primers números d’aquesta Biblioteca Raixa.” De fet, aquesta carta no contestava directament l’anterior de Coromines, sinó que més aviat sembla una carta formal genèrica de sol·licitud de col·laboració, que Moll degué enviar a possibles col·laboradors de la col·lecció Raixa. En canvi sí que és una contestació directa, per referència a altres temes concrets –com a l’exclamació corominià inicial: “Sí, finalment tinc casa a Barcelona i puc tornar a reunir i ordenar els meus llibres per primer cop després de 14 anys!”– la carta següent de Moll (c. 44, 9-vi-1953), que ja és una petició en tota regla d’aquest original de Coromines, que escriví en anglès, a instigació de Jaume Miravittles, per al Jocs de la Llengua Catalana de Nova York de l’any 1951, presidits per Lluís Nicolau d’Olwer, dels quals Joan Coromines fou un dels mantenidors. Finalment aquest text restà inèdit, cosa que provocà les ires de Coromines en contra de Miravittles, a qui ve a qualificar de manefla i mentider, per aquesta i altres causes (Ferrer & Pujadas 2008b, 36-45). Sanchis Guarner insistí en l’única carta que s’escriviren l’any 1953 en la petició de Moll: “ens agradaria molt que fos el segon número de la col·lecció,” que s’havia d’iniciar l’any següent: “El nostre propòsit és començar la Biblioteca Raixa amb el 1954, i per tant el vostre volum el publicaríem a la primeria de març” (c. 16, 14-vii-1953). Coromines traduí al català amb una certa celeritat aquest text seu i el trameté directament a Moll amb la carta del 15 de juliol de 1953. Moll en confirmà la recepció i la lectura el 26 de juliol.

La carta següent de Sanchis Guarner, de març de 1954, és per comunicar-li que la Censura havia aprovat la publicació del seu opuscle, ara titulat *El que s’ha de saber de la llengua catalana*. Sanchis Guarner li ofereix la possibilitat de veure les proves del llibret, que Coromines acceptà al final de la carta següent: “Sí, tinc molt interès a veure unes proves del meu opuscle” (c. 18, 26-iv-1954). La recepció de les proves del seu llibre causà en Coromines “molta sorpresa” (c. 19, 7-vi-1954) per la inclusió de l’apèndix *Nomenclàtor dels municipis de llengua catalana* final, imprès “sense haver-ne vist jo l’original i contra el que havíem acordat.” Això no era, documentalment parlant, ben bé així. Va resultar que el text de Coromines, que no arribava a les noranta pàgines impreses, era del tot insuficient: “massa curt,” tot i que “interessantíssim,”³ com li diu Moll. Ja Sanchis Guarner es temia la brevetat del text, i en aquella primera carta en què l’hi sol·licitava ja proposava “afegir-hi com a apèndix la llista de les grafies correctes dels municipis valencians, baleàrics, de la Catalunya aragonesa, de la Catalunya francesa i d’Andorra; tots ells podrien anar ordenats per comarques.” I per acabar de

³ Vid. Ferrer & Pujadas (2000, 169): “Vaig rebre i he llegit amb molt de plaer el vostre treball *El que s’ha de saber de la llengua catalana*, i el trobo interessantíssim. L’únic defecte que té és que és massa curt. Declarar que un escrit té aquest defecte, és el millor elogi que se’n pot fer.”

convence'1, hi afegia: “Ja sabeu que en el moment actual, la nostra gent fretura de la Didàctica més elemental.” Moll acceptava amb reticències en aquella mateixa carta (26-vii-1953) aquest procediment de Sanchis Guarner: “És un recurs indubtablement eficaç per a allargar la cançó, però tinc por que no es vegi massa que té aquesta finalitat i no cap altra.” I Coromines, en contestació a aquesta carta de Moll, dies abans d'embarcar-se cap a Mallorca de vacances,⁴ li deia: “Si us puc veure a vós o En Sanchis ja us diré què em sembla de la qüestió de completar l'opuscle *El que s'ha de saber de llengua catalana*.” Però hi afegia: “Quasi no veig altra solució que la suggerida per En Sanchis” (Ferrer & Pujadas 2000, 172). El que va passar és que Coromines va exposar de viva veu, en el seu sojorn mallorquí, les seves reticències, compartides per tots tres, que eren, bàsicament, com resumeix el mateix Coromines en aquesta carta a Sanchis Guarner (c. 19, 7-vi-1954) datada a Barcelona: “Les meves raons eren que això ens obligaria a resoldre precipitadament les grafies dubtoses de bastants noms de la Catalunya aragonesa i de les Balears, sense comptar els que s'havien deixat en suspens en publicar la llista de la Cerdanya francesa. Aquestes coses –hi afegeix– no solament no es poden resoldre precipitadament i sense una reunió de materials copiosa, sinó que és indispensable sempre de procedir a prolongades consultes amb gent entesa de la regió respectiva.” I conclou: “vam quedar doncs d'acord que l'apèndix no es publicaria.” I tot seguit amenaçà de retirar l'obra: “Si no podeu retirar l'apèndix, seré jo que hauré de retirar tota l'obra. Em sap greu però no hi ha res a fer,” diu taxativament. Però curiosament, després del punt i a part, ofereix una solució que no devia ser gaire diferent de la presentada pel tàndem Moll-Sanchis Guarner. Sanchis Guarner contestà urgentment, dos dies després (c. 20, 10-vi-1954), per intentar aclarir el “malentès”: “L'opuscle resultava magre [...], i en Moll, no sense resistència, acceptà la meua suggerència de publicar un nomenclàtor provisional dels municipis de llengua catalana; segons em comunicà En Moll, acabàreu per admetre aquesta proposta, vencent els vostres escrúpuls, perquè no trobàvem cap altra solució i no era possible augmentar el text de manera tan considerable.”

La contestació de Coromines (c. 21, Barcelona, 12-vi-1954), tot fent les maletes per tornar a Chicago, és més aviat de to imperatiu: “La vostra carta la contestaré tot seguit que em vagui. En vigílies del viatge només us contestaré a la qüestió urgent del Nomenclàtor. Encara que no dieu a la vostra carta que accepteu la reducció del Nomenclàtor a la reproducció dels tres nomenclàtors ja publicats, he de suposar que ho accepteu, tenint en compte la nota preliminar impresa d'acord amb aquesta suggestió meua. No cal dir –si encara quedés algun dubte– que insisteixo absolutament en tot el que us deia respecte d'això en la meua carta anterior.” I tot seguit passa a exposar una sèrie de minúcies ortogràfiques de topònims del País Valencià. Un cop ja a Chicago (c. 22, 23-vi-1954), Coromines tramet a Sanchis Guarner només “dos mots per dir-vos que ja he arribat i per tant ja em podeu enviar [...] la resta de les proves del meu opuscle de Raixa; us les tornaré per avió immediatament.” La urgència d'aquestes cartes corominianes probablement era per prevenir el que va acabar passant: és a dir, que van tirar pel dret. Així, en una carta datada a Palma el 2 de juliol de 1954, Sanchis Guarner li comunica: “A causa del retard que el vostre desplaçament, tan llarg, motivava, En Moll va decidir fer el tiratge de la resta del nomenclàtor dels municipis després d'haver-hi introduït totes les modificacions que aconsellàveu. Diverses vegades s'adverteix que es tracta d'un Nomenclàtor provisional, subjecte a revisió. Per correu ordinari rebreu uns quants exemplars de l'opuscle. Esperem que us plaurà; nosaltres n'estem contents i

⁴ Vid. Ferrer & Pujadas 1997, 105: “Del 29 d'agost a l'11 de setembre [de 1953] estíueja a Sóller i el dia 5 de setembre fa enquestes per a la recollida de materials toponímics i antroponímics a Sóller, Biniarix i Fornalutx (Mallorca Occidental).”

confiem poder fer amb ell una bona tasca patriòtica. Encara no tenim el permís de circulació, i trigarà una mica perquè abans la Censura ha de comprovar que havem respectat disciplinadament les seves decisions retalladores.” Coromines contesta immediatament en una carta conjunta (Chicago, 9-vii-1954) adreçada a F. de B. Moll i M. Sanchis Guarner: “He llegit amb molta sorpresa la carta d’En Sanchis. No em pensava que em tractéssiu en una forma tan desimbolta.” I continua: “Dieu que a causa del meu viatge de nou dies de durada En Moll ha decidit tirar l’opuscle meu sense deixar-me veure cap prova ni del primer plec ni dels últims. En pocs mesos heu desatès un prec i dues decisions meves, formulats amb l’interès més apassionat i aquests amb un dret indiscutible. Deixem estar aquell, però tot autor té un dret perfecte a decidir i encara més a saber allò que apareixerà sota la seva signatura.” I acabava: “Exigeixo absolutament que m’envieu *per retorn de correu aeri* els plecs que no he vist, estiguin o no tirats, o sigui el *primer* i els darrers.” En postdata hi afegia: “No hi ha lloc a parlar de malentesos (car la meua conversa amb En Moll per l’agost passat va ésser ben clara i coincidíem del tot) ni menys de falta de temps: he passat 3 mesos sencers a Barcelona, esperant sempre i reclamant aquestes proves.”

Fou Francesc de B. Moll qui el 14 de juliol contestà aquesta carta, en un to en què barrejava les disculpes: “La vostra carta del dia 9 m’ha donat el gran disgust de veure que us havíeu disgustat fort per causa meua. Bé podeu creure que estava lluny de mi la idea de tractar-vos desconsideradament; tinc prou motius per a guardar-vos totes les consideracions”; les explicacions: “No vaig veure les cartes dirigides a En Sanchis, i per tant no em vaig adonar del to peremptori amb què demanàveu les proves; si hagués sabut que les demanàveu amb aquell to (com ara he vist), no hauria gosat tirar al dret sense enviar-vos-les”; les justificacions: “D’Amèrica estant no podeu veure les dificultats amb què hem de lluitar i que sempre ens endarrereixen les edicions, amb detriment de la producció editorial catalana. L’ambient rarificat en què hem d’obrar ens obliga a sacrificar molts detalls importants per a limitar-nos a ‘anar fent’. Si volem obtenir a ultrança la perfecció que en circumstàncies normals exigiríem rigorosament, el resultat és l’anul·lació de les activitats”; el plany: “Moltes vegades m’ha vingut la temptació de cessar totalment en l’edició de les nostres coses, que no em porta més que maldecaps i disgusts. Fins ara l’he resistida. Ja ho veurem més envant... Tot té un límit,” i el prec: “Per favor, poseu-vos mentalment en el meu lloc, i crec que comprendreu i aprovareu la meua actuació.”

Dos dies després, el 16 d’agost de 1954, Moll torna a escriure-li per dir-li que “ara us puc dir que tenim ja tots els permisos oficials per a publicar-lo.” I hi insisteix que “m’agradaria, doncs, que em donéssiu la vostra conformitat per a tal publicació, esperada amb gran interès per un gran nombre de catalans.”

Coromines s’adonà que no podia tibar més la corda i autoritzà finalment a F. de Borja Moll l’edició d’*El que s’ha de saber de la llengua catalana*, en una carta que no s’ha conservat, però que es va enviar abans del 26 d’agost de 1954, quan li escriu “amb més lleure que l’altre dia, en què vaig contestar amb urgència al vostre prec d’autoritzar la publicació del meu opuscle *El que s’ha de saber de la llengua catalana*.” Aquest opuscle inaugura amb tots els honors la Biblioteca Raixa, com així li ho comunica Sanchis Guarner el 2 de juliol de 1954: “Per correu ordinari rebreu uns quants exemplars de l’opuscle. Esperem que us plaurà; nosaltres n’estem contents i confiem poder fer amb ell una bona tasca patriòtica.” Honors que es mantingueren durant les onze edicions que es feren d’aquesta obra, un veritable *long seller*, fins a la desaparició, malauradament, de la benemèrita Editorial Moll l’any 2014, una veritable tragèdia nacional.

Un altre dels temes importants que queda plasmat en la relació epistolar entre Coromines i Sanchis Guarner és la “topada” que es produí arran de la publicació del Nomenclàtor del País Valencià (*Contribució al nomenclàtor geogràfic del País Valencià*, de M. Sanchis Guarner, Barcelona, IEC, 1966). Més enllà de qüestions merament tècniques, de minúcies ortogràfiques en la fixació dels topònims, el que li retreu Coromines és la divisió comarcal que hi introdueix de matuta. Joan Coromines rebutja, bàsicament, després de fer una ampla demostració dels seus coneixements geolingüístics de primera mà del territori, la divisió comarcal que Sanchis Guarner hi fa perquè conté comarques bilingües. Coromines defensa que la divisió comarcal del territori és un tema molt sensible, que fereix moltes susceptibilitats, que no és pròpiament una qüestió lingüística, i que, en les circumstàncies actuals, valdria més preterir. La carta de Coromines, datada a Barcelona el 22 de juny de 1964, després d’haver estudiat aquesta “nova”⁵ versió del nomenclàtor de Sanchis, fet que li ha costat “un parell de nits quasi en blanc, i un parell de dies de treballar-hi frenèticament (quan estic tan atrapat de feina),” és un model de la millor prosa epistolar del segle xx, en què, Coromines, sense oblidar l’humor de bona llei, exposa i desplega de manera magistral, de forma amena i constructiva, els seus arguments:

Una altra qüestió molt important és la de la divisió comarcal. Amb això us fiqueu en un vesper i un niu de mals de cap (no us acosteu per Pego, que positivament us trauran els ulls, un cert Carmelo que coneixeu crec que afileta alguna eina per fer-ho). Jo no m’hi vull ficar: els lingüistes hauríem de mirar de no embrancar-nos en certes coses. Però com a lingüistes i patriotes ens escauria d’èsser més intransigents en certs punts. No entenc com essent-ho podem deixar de mostrar-nos rigorosos en algunes. Sostenim que la llengua és la principal determinant de la nació, i admetrem que no té força per delimitar una comarca? Com és això? No hi ha cap element tan important com la llengua popular per definir una col·lectivitat en termes de geografia humana! La vostra comarca 4 sembla que ajunta l’Alt Millars (de llengua castellana) amb l’Alcalatén, a la 27 Biar i el seu camp deu anar amb Billena i Saix, la 28 s’estén des de Petrer i engloba els castellans Elda i suposo Salines (que hi vagin Asp i Montfort, passi, puix que són una illa lingüística, això ja és diferent), a la 31 queda incorporat Guardamar amb l’Horta d’Oriola. Jo diria que això és errat des d’un punt de vista fredament científic, fins prescindint de tota la consideració nacional o patriòtica. I no solament per allò unamunesc de “la sang de mi espíritu es mi lengua,” sinó també als ulls del qui s’ho miri amb esguard materialista. A tot el llarg de la frontera lingüística he observat com canvia l’organització econòmica i familiar, les preocupacions de la gent, coincidint en forma perfecta amb la frontera de la llengua. Tot seguit que sentim parlar en castellà veiem el tarannà del “maño,” del baturro: entra la vida pastoral, s’acaba tot esperit industriós. Als cinc minuts d’entrar a Olocau del Rei, jo no sabia com parlaven allà, però els meus ulls em deien que aquella gent eren “maños”: vida pastoral amb totes les

⁵ És precisament aquest canvi de criteri el que Coromines posa en qüestió en una postdata al final d’aquesta carta: “Jo no em fico en si Bell-lloc ha d’èsser ‘Bell-lloc del Maestrat’ (com posàveu a *Timó*) o ‘Bell-lloc de Benifaixons’ (com a la *Gramàtica*) o ‘Bell-lloc’ i prou (com fèieu en el llibret de Raixa) o bé ‘Bell-lloc del Pla’, com proposeu ara, però el que us diré de totes maneres és que tants canvis resulten perillosos (cf. ‘Serra de Nàquera’, ‘de la Calderona’, ‘de Portaceli’ o bé ‘Serra’ i prou): no us pendran per un home vacil·lant, que no sap estar-se quiet?; el Sanchis de 1935, el de 1948, el de 1954, no restaran autoritat al de 1964 si cada un tira pel seu cantó? No vegeu en tot això més que un desig de ser-vos útil, ara que encara no heu sortit de les premses: ben entès jo no parlaré d’aquestes coses amb ningú sinó amb vos (i potser en algun cas amb En Moll o En Casacuberta, que us volen tant de bé com jo). J. C.”

conseqüències, s'havien acabat les petites indústries locals de les mantellines, espartenyas etc., pròpies de la Todolella, de Xiva, de la Mata de Morella. També hi ha un contrast ben semblant entre Lluçena, Figueroles o Ribesalbes, d'una banda, i la gent de Fanzara, Vilafermosa, etc. A la Serra d'Espadà es nota aqueixa diferència humana fins i tot entre Veo i l'Alcúdia, que pertanyen al mateix municipi: a l'Alcúdia em fou més fàcil de trobar subjecte, a Veo ja tothom estava atrafegat amb les seves feines. No parlem del que us conten a Torrent i Vilamarxant de la manera de ser de la gent de Xest i Xiva! Rebaixem tot el que vulgueu pensant en l'amor propi local: així i tot és evident que aquella gent s'entén millor amb un home de cinquanta quilòmetres lluny, de la Plana de Castelló, per exemple, que del poble del costat. I dels toueros què me'n dieu? Ningú no vol sentir-ne a parlar a Alberic, Gavarda, etc. Tindrem tots els mals hàbits del món. Però realment és un fet objectiu que es dediquen a d'altres oficis, que l'agricultura intensiva (aquell gust d'"innovar" una terra per plantar-hi tarongers, invertint-hi fortunes que no donaran sinó per als néts! Seria imaginable això en un touero o altre xurro?), la petita indústria local, fins l'esforç que exigeix l'arrossar són inimaginables en el touero o en l'home de la Canal de Navarrés. A la Font de la Figuera, com us parlen de la gent d'Almansa o de Requena! A Petrer quines coses us conten dels d'Elda, Salines, Montfort...! I això que a l'extrem sud en algun punt sembla que el contrast s'aigualeixi una mica: existeix indústria a Elda i fins a Billena (en fi l'excepció confirma la regla). Però el que no afluixa enlloc és la consciència, que existeix localment, d'una oposició, i d'una superioritat (de vegades potser poc objectiva): el fet és que aquella gent no s'entén bé amb la manera de ser dels de l'altra banda. I això que aparentment sembla que cap d'ells no s'adoni del fet que coincideix amb la llengua. Se n'adonin o no, aquesta oposició és molt més del que es necessita per diferenciar comarques des del punt de vista de la geografia humana més materialista i positivista. Biar es mira de lluny Billena, i amb molt poca simpatia; els vinyals i les fàbriques d'alcohol de Beneixama i Banyeres s'han acabat així que arribeu a la Canyada... En els llogarets que hi ha entre el Pinós i el Fondó dels Frares em vaig haver de disfressar d'estranger per tal d'esbrinar objectivament quina llengua parlaven aquella gent en família, car era evident que la valenciana lingüística tenia més prestigi social per a aquella gent, i en un d'ells vaig poder posar en clar que el parlar popular era el murcià d'Oriola, amb tot i que pretenien parlar familiarment valencià. L'oposició en tot cas era viva, i constituïa evidentment el criteri distintiu d'un gran fet de geografia humana, més fort que cap altre dels que separen països i ja no diguem comarques! Fins en aquells "realencs" que hi ha entre Alzira (o Alberic) i les terres dels toueros s'observa que per a aquella vida pastoril que necessiten allà els grans propietaris, serveix el xurro però no serveix el valencià de llengua nostra: els "realencs" pertanyen, sí, als termes municipals d'Alzira, Alberic, Guadassuar, Massalavés, però hi han hagut de ficar toueros perquè el valencià de llengua no hauria servit per a la vida primitiva que hi necessitava el propietari. L'animal del metge de Figueroles d'Alcalatén, castellà recalitrant, volia conquerir-me al seu punt de vista, parlant-me del natural "reconcentrat i adust" dels seus parroquians: "solament estaven per fer diners" i afegia: "en cambio el segorbino es noblote, generoso..." Era l'oposició vista des de l'altra banda, i amb la manca de generositat vertadera que és la característica del castellà enfront de tots els naturals ibèrics.

Cregueu-me, partiu les comarques coincidint sempre amb la llengua (és clar que no podeu fer una comarca a part per a Olocau del Rei, i tampoc no convé “regalar” cap poble als aragonesos, però teniu dret a una excepció per a un cas així incloent-lo en la comarca dels Ports. Jo tampoc no hauria consentit a posar això que amb molta raó anomenau l’“Altiplà de Requena i Utiel,” en cap relació amb les terres valencianes. És l’Altiplà, és la Meseta, és la Mancha. Això completament a part dels semi-valencians de Sogorb, de Xiva-Xelva-el Villar-Ayora, dels d’Elda-Salines, o dels de l’Horta d’Oriola (fins i tot si voleu els de Billena, que al capdavant ja a l’Edat Mitjana mirava molt de cara a València): tota aquesta gent, gràcies a la vida multiseular en comú ha adquirit moltes característiques valencianes, i al capdavant un aragonès sempre ens resulta un poc menys foraster que un home de Castella; però la Mancha! Es pot donar res més estrany a la nostra manera de ser? (el murcià ja és hortícola i més mediterrani, aquest encara...). En fi tot això si voleu és discutible. Però que el canvi de llengua és infinitament més fort que qualsevol altre fet de geografia humana, aquest és un fet científic ben establert i indiscutible al meu entendre. És que fins el paisatge canvia, a causa dels canvis de tipus de conreu i del diferent ritme de l’activitat humana.

Sanchis no contestà la carta de Coromines fins passat l’estiu, el 10 de setembre d’aquell mateix any 1964 des de València, on havia tornat l’any 1959 i exercia de professor a la Universitat de València des de 1960. Després d’agrair “el detallat estudi de la meua proposta de Nomenclàtor valencià” i acceptar, “naturalment, quasi totes les vostres suggerències” de tipus tècnic, rebutja precisament el punt principal de la carta corominiana, és a dir, la divisió comarcal: “crec que no dec escoltar el vostre consell de no escometre la divisió comarcal del País Valencià,” tot i reconèixer que es fica “en un vesper, però crec que el meu deure patriòtic no em permet defugir-lo.” Sanchis Guarner insisteix en el “caràcter provisional” del Nomenclàtor i valora “oportuna la seva publicació.” I tot seguit passa a exposar-ne els motius prou enraonats:

El problema difícilíssim que tenim els valencians és el de la diversitat idiomàtica interna del País. Una de les actituds de Joan Fuster que més apassionades protestes ha merescut és la de no considerar valencians legítims els xurros. La identificació de la Pàtria amb el domini lingüístic a València no és viable, i s’hi oposen els precedents medievals. Per altra banda, prou que sabem que la llengua no sols és el més notori dels signes diferencials d’una comunitat, sinó també els principals dels factors que li donen coherència i cohesió. Creieu-me que és un problema greu i complex. En el meu estudi *Els pobles valencians parlen els uns dels altres* –el segon volum apareixerà molt aviat–, he fet la divisió del País en comarques i microcomarques. Molt sovint la unitat ben definida és sols la microcomarca. Sempre dins de cada microcomarca, tots els pobles són de la mateixa llengua. Però les comarques històrico-naturals convé que tinguin una relativa unitat de superfície i de població i que a totes hi hagi una vila susceptible de fer-hi de capital comarcana. Per això ha calgut unir la Tinença d’Alcalatén als pobles de l’Alt Millars, la capital dels quals és Lluçena; ha estat aplegada al Marquesat de Villena la subcomarca de Biar, que de fet reconeix Villena per capital, i el Comtat d’Elda i l’illa lingüística d’Asp han estat incloses amb la Vall de Novelda dins la mateixa comarca, malgrat la diversitat de llengua.

En definitiva, el que ve a sostenir Sanchis Guarner és la necessitat patriòtica, encara que sigui de manera provisòria, de posar-se en el vesper, en el vesper de la divisió comarcal del País Valencià, perquè, si no, qui ho farà?: “A València no tenim a penes historiadors, ni geògrafs, ni juristes, ni economistes, ni sociòlegs, ni quasibé res, i els fills del país que l’estimem i volem estudiar-lo, no ens podem permetre el luxe de la divisió del treball i molt sovint ens veiem obligats a moure’ns en camps que no han estat gaire fressats.”

Coromines li contesta tot just onze dies després, el 21 de setembre de 1964, en una altra llarga carta antològica, en què, ara ja sí, usa tota l’artilleria pesada des de bon començament:

Quan vaig veure que insistíeu en el vostre projecte de Nomenclàtor a desgrat de la meua resolta oposició, vaig sentir la fonda tristesa del qui present la probable topada amb un amic. La fatalitat, qui sap si ajudada per consells de gent que té interès a separar-nos o a parilitzar l’obra que tenia dret a esperar de nosaltres la nostra terra, l’obra de filòlegs, us induïa a aquest estrany projecte de fer cobrir amb el pavelló de la Secció Filològica de l’Institut d’Estudis Catalans una mercaderia geogràfico-política que no té res a veure amb una Secció Filològica. Passi el que passi, espero conservar amb vós la bona amistat *personal*, i això m’obliga a fer-vos a saber lleialment i tot seguit que, si no us és possible renunciar a incloure en aqueix nomenclàtor la divisió comarcal, o almenys rectificar-la en el que crec atemptatori als interessos del país, heu de comptar d’ara endavant amb la meua oposició incondicional, i que recorreré a tota la meua força i a tota la influència que tingui damunt tots els membres per impedir-ne la publicació per part de l’Institut d’Estudis Catalans.

I tot seguit insisteix, tot augmentant-los, en els mateixos arguments que en la seva primera carta.

Sanchis Guarner, segurament de manera molt assenyada, va fer l’orni i no va contestar aquesta carta de Coromines, que, endut per la passió, havia situat el debat en una tesitura en què l’única sortida que deixava a Sanchis Guarner, home prudent, era enviar-lo literalment a pastar fang. El Nomenclàtor de Sanchis Guarner es va publicar l’any 1964 sense que ens consti que es produís cap daltabaix. L’Institut d’Estudis Catalans, tot i que havia rejuenit i augmentat els seus rengles durant la dècada dels anys seixanta, ni de bon tros tenia el poder que Coromines semblava atorgar-li en plena dictadura. L’aportació –o més aviat, les aportacions– de Sanchis Guarner a la divisió comarcal del País Valencià van permetre aprofundir en aquest debat i, de fet, van ser la base de la proposta que va cristal·litzar durant la dècada dels anys setanta de Joan Soler Riber, que es va fer amb la col·laboració de M. Sanchis Guarner i Antonio López Gómez, i que s’ha acabat imposant amb més o menys fortuna.

La correspondència es va mantenir, però ara ja de manera molt més esporàdica i circumstancial, dins els límits de la cordialitat acadèmica i amical.

2. Joan Coromines i Joan Fuster

La relació epistolar entre Joan Coromines i Joan Fuster (1922-1992) s’estén al llarg de 36 cartes. Segurament aquest és un dels pocs epistolaris de Coromines, no tractant-se ni d’un mestre ni d’un col·lega, en què hi ha més cartes de Coromines (22) que no pas del seu interlocutor, en aquest cas Fuster (14). Intentarem esbrinar per què aquest interès inusitat del nostre lingüista per Fuster. Obre el foc, precisament, a aquesta relació epistolar, un madur Coromines, flamant professor de la The University of Chicago, l’any 1955, a finals del mes d’agost. El motiu és un pèl peregrí, uns articles de Fuster

sobre Eugeni d'Ors llegits a *Pont Blau* (Mèxic, set. 1952–oct-des. 1963, 126 núms.), una revista literària, en un sentit ampli, de periodicitat mensual, publicada a Mèxic per la potent colònia d'exiliats catalans i dirigida per l'escriptor i periodista Vicenç Riera Llorca (1903-1991), autor de l'excel·lent novel·la *Tots tres surten per l'Ozama* (Mèxic, 1946) i una persona fonamental en el procés de revelació del geni de Sueca.⁶ Coromines comença la carta dient-li que en segueix la trajectòria des de ja fa temps: “D'ençà que vaig començar de seguir la seva obra literària, i ja fa uns set anys que ho faig assíduament, he tingut ganes de conèixer-lo i escriure-li.” Coromines sembla errar els comptes, perquè la producció assagística assídua de Fuster no va començar fins l'any 1950,⁷ precisament en una altra publicació catalana de Mèxic, *La Nostra Revista* (Mèxic, 1946-1954), editada pel comediògraf i impressor Avel·lí Artís i Balaguer, pare del novel·lista *Tisner* (Avel·lí Artís-Gener) i dirigida –secretari de redacció– per V. Riera Llorca fins a l'any 1952, quan unes desavinences polítiques –les baralles ideològiques dins la comunitat catalana de Mèxic van ser antològiques– desvincularen Riera Llorca d'aquest projecte per iniciar, amb altres companys i col·legues, *Pont Blau*. És veritat que Fuster havia publicat amb anterioritat –els anys 1948 i 1949– un parell de petits poemaris en una minúscula editorial local de València, l'editorial Torre, però no sembla gaire possible que Coromines hi hagués tingut accés. Sigui com sigui, tot i la seva endèmica manca de temps –“No tinc temps i, amb tot, li escric ara uns mots amb ocasió dels seus articles, que acabo de llegir a *Pont Blau*, sobre Eugeni Ors (la partícula ja deu saber que se la va afegir ell arbitràriament i en edat ja adulta)”– Coromines agafa la ploma per establir contacte amb aquell jove assagista valencià de trenta-tres anys, que havia enlluernat amb poc temps el panorama literari del moment i que esdevindria un dels assagistes europeus més brillants de la segona meitat del segle xx. Coromines es posa al seu costat en la polèmica:

En el seu segon article vostè té sobre Ors una frase justíssima: “no n'hi havia per a tant,” ni en un sentit ni en l'altre, ni en el judici d'abans ni en el de després de la seva defecció. Jo era molt jove quan passaren els fets motivadors del cas Ors. Sobre aquests, doncs, més que el meu judici, li interessarà de saber el del meu pare. Pere Coromines havia pres sempre una actitud reposada i un poc freda davant l'aspirant a pantarca; però quan vingué l'atac total i implacable, ell prengué la seva defensa en el si de l'Institut d'Estudis Catalans; una defensa plena de reserves, però defensa tanmateix, en un moment en què els antics adoradors i incondicionals callaven tots. L'actitud d'ell va ésser sempre la que ve a pendre vostè de “ni tant ni tan poc.” I tant ell, en vida seva, com jo per l'experiència personal que em dona el tracte amb el principal responsable de la repulsa, coincidim absolutament amb el seu diagnòstic d’“impolítica tossuderia,” que el defineix bé en aquest i en d'altres casos més o menys comparables.

La diferència és que els ferits per aquesta mala política no sempre hi han reaccionat en la forma inexcusable que ho féu Ors. Des del moment de la defecció d'aquest, el meu pare emmudí totalment en la seva defensa. I això que pertanyent a un partit polític rival del que llançà l'excomunió, fàcilment hauria pogut fer llenya política de la impolítica dels altres. Intel·lectual amb tota l'ànima com era el meu pare, en ell el patriota parlava amb veu encara més alta que la de l'escriptor (i molt més que la del polític). No fa gaire han escrit d'ell en

⁶ La interessantíssima relació epistolar entre V. Riera Llorca i J. Fuster ha estat recollida en Ferrer & Pujadas (1993 i 2017).

⁷ La producció literària de Joan Fuster en les revistes de l'exili, ha estat recollida en Fuster (1995).

so de retret que li repugnava absolutament la torre de vori, i que era incapaç d'entusiasmar-se per allò que mai no pot interessar ni tocar de prop ni de lluny l'home comú, mentre es lliurava a la literatura nacional amb una mena de passió "sacra": si visqués abraçaria el qui ha escrit això d'ell.

D'altra banda deixi'm dir-li que si algun dels detractors d'Ors que vostè cita pogué actuar "en defensa d'altres coses potser no massa sublims," això no s'aplica gens a la reacció del conjunt dels catalans. Pensi bé que s'estava en un moment de negació enèrgica del provincianisme. Això és el que almenys tenia de bo aquell moment de la nostra terra: l'antiprovincianisme, que ara vostè deu enyorar tant com jo (si vostè, jo i bastants més mantenim aquella bandera, d'altres no ho fan pas així, i agraïm-la en gran part a aquella generació). L'home que davant un desengany rebut en l'àmbit nacional, es refugiava en l'afalac madrileny, mostrava tanmateix una trama espiritual ben grossera, per més alta que pogués ésser la qualitat de l'ordit, vull dir el seu intel·lecte.

I això voldria que tingués també en compte en judicar l'actitud present dels nostres intel·lectuals davant el cas. El silenci no crec que sigui sols reviscolament d'una vella animositat, ni ganes d'evitar "excomunions" patriòtiques. En la premsa actual de casa nostra, tota al·lusió a una qualitat de trànsfuga és impossible, les frases dures amb què vostè tempera la part elogiosa del seu article haurien de mancar, i el judici restaria forçosament coix. En un moment de persecució implacable del nacionalisme català repugna naturalment tot el que pugui semblar adherir-se a un desertor.

Hi ha encara més: la reacció indignada davant el cas Ors era l'única possible, ara i abans, en qualsevol cultura nacional dotada d'instint de conservació. Mostrar-se equànime davant casos semblants era mostrar una lenitat perillosa davant la més gran amenaça que ens pesa a sobre: l'atracció pacífica dels nostres per part de la cultura castellana. El mateix hauria passat a qualsevol país del món en circumstàncies iguals. Té certament més raó vostè quan s'inclina a veure, en el fons de l'actitud dels detractors, el resultat d'una decepció motivada per un excés d'entusiasme anterior.

Ara, l'actitud de vostè –trenta anys després– ja em sembla justa. Ara ja ens podem permetre el luxe de judicar fredament, puix que ho fem en una revista de l'exili, després de la mort de la "cuca," i temperant-ho amb una condemnació severa en l'altre aspecte. I vostè ho fa en termes que em semblen justos.

Sembla força clar que la finalitat última d'aquesta carta de Coromines, qui havia llegit feia poc l'excelsionat *El descrèdit de la realitat* (1955) fusterià –"la meua felicitació més viva per aquest assaig, que em vaig empassar com bresques fa tres mesos," li diu–, publicat precisament com a volum 4 de la Biblioteca Raixa que Coromines havia inaugurat amb tots els honors amb *El que s'ha de saber de la llengua catalana*, era cridar-li l'atenció sobre la "gran figura" del seu venerat pare, l'escriptor, polític i economista Pere Coromines (1870-1939), que Fuster ja coneixia, com reconeix el mateix Coromines en la postdata d'aquesta mateixa carta, ara ja sense circumloquis:

Em va plaure molt de llegir en un altre nombre de *Pont Blau*, que vostè desaprovava l'omissió de Pere Coromines en l'*Antologia de contistes* publicada en portuguès per Ribera. És desastrós que els guies actuals de la joventut literària procurin mantenir-la en la ignorància total d'aquesta gran figura de la generació anterior: hi tenen bones raons i d'ordre no massa sublim (per usar un terme de vostè), car es tracta d'una figura igualment odiada per les dues forces que han triomfat: l'anticatalana i la clerical.

I és que Coromines s'havia adonat del mateix que s'havien adonat tots els qui havien topar amb els textos de Fuster, és a dir, de la seva exagerada brillantor intel·lectual i literària, una cosa realment inaudita en un jove valencià nascut en un petit poble de llauradors de l'Horta de València en una època d'autarquia econòmica i intel·lectual, en un país vençut nacionalment i lingüísticament emmordassat. Fet que ve a demostrar una cosa que ja fa temps que ens temem i és que els genis neixen on volen, fins i tot al mig del desert! Coromines acaba la seva carta posant-s'hi a disposició d'una manera un pèl exagerada: "Però deixi'm dir-li que si mai, ací o a Barcelona, pogués ésser-li d'alguna utilitat (material o moral), aferraria l'ocasió amb una íntima i vivíssima joia." Coromines i Fuster es van conèixer la diada de Sant Jordi de 1956, coincidint amb la publicació de la *Antologia de la poesia valenciana*, editada per la Selecta: "La meua setmana barcelonina ha estat carregadíssima de visites, converses i coneixences noves, i me n'he dut a casa un bon record. He pogut parlar amb Joan Coromines" (Ferrer i Pujadas 1993, 402).

Coromines tornà a posar-se en contacte amb J. Fuster per l'abril de 1958 arran de les seves enquestes per a l'*Onomasticon Cataloniae*, titulat provisionalment *Onomasticon Ibericum*. El "crec que en una altra ocasió" inicial usat en la descripció del que havia de ser el seu *Onomasticon Cataloniae* (1989-1997, 8 vol.) insinua que s'havia produït alguna mena de contacte previ, potser personal i tot:

Crec que en una altra ocasió ja li vaig parlar del meu propòsit de venir a València per organitzar-hi la recollida dels noms de lloc per a l'*Onomasticon Ibericum*, que dirigeixo. I crec que li vaig explicar ja que en aquest recull, en 5 o 6 volums de gran format, s'estudiaran científicament els noms propis de lloc i de persona de totes les terres de la nostra llengua, i s'hi recolliran no solament els noms de lloc importants sinó tota la toponímia menor i major, antiga i moderna. Li deia que ja fa molts anys que estudio i despullo sistemàticament tots els llibres i opuscles d'història i geografia local valenciana. Però a part d'aquesta documentació erudita, que ocupa ja milers de cèdules, em proposo visitar personalment o fer visitar cada un dels pobles i poblets del País Valencià per recollir-hi de viva veu els noms de lloc de la tradició popular. Una tasca semblant s'està ja acabant en el Principat, és acabada del tot a la zona catalana d'Aragó, i espero acabar-la d'ací uns quants anys en els altres països de la nostra llengua.

Per tant, Coromines està preparant la campanya d'enquestes "a gran escala" per al País Valencià, que, de fet, no començaria fins a la dècada dels seixanta –concretament els anys 1961, 1962 i 1963–. Li comunica la seva intenció, tot aprofitant la seva assistència, el 3 de maig de 1958, a la sessió dels Cronistes del Regne, al Saló del Centre de Cultura de València, acompanyat pel degà del Centre, Nicolau-Primitiu Gómez, que féu un discurs en què exposà el seu interès pels estudis lingüístics del País Valencià, d'"encetar-hi ja la feina enguany, recollint personalment la toponímia d'alguns termes veïns a la capital valenciana. Penso passar-hi allí i en els voltants la setmana del primer de maig." I li demana si el podria ajudar a "trobar alguns col·laboradors valencians en la tasca de recollir la toponímia viva," i passa tot seguit a assenyalar les característiques que haurien de tenir aquests col·laboradors:

[...] voldria, en efecte, persones metòdiques, amb un mínim de condicions per a l'observació del llenguatge (capaços, per exemple, de distingir impertorbablement una *è* o *ò* d'una *é* o *ó*, percebre sense vacil·lar una *s* sonora, notar objectivament si en un poble es pronuncien diferents la *v* de la *b* i atènr-se

en això al que senti en cada cas, etc.) i disposades a caminar, que poguessin dedicar-hi de tant en tant alguns dies (ni que fos només algun diumenge) i que es prestessin a adaptar-se a les meves instruccions sobre la forma de recollir els noms; no solament els pagaria totes les despeses sinó també uns modestos honoraris per cada dia que poguessin dedicar-hi.

Deixi'm aclarir que el que es tracta ara és únicament de recollir la tradició estrictament popular dels noms de lloc; la tradició culta i la forma antiga dels noms ja la trobo en els llibres i arxius, i és una feina a part que cal tenir enterament separada de l'altra. A cada poble cerco un informador popular – llauradors, caçadors o gent del camp sense lletra o de poca lletra, però molt coneixedors del terme, si pot ser gent loquaç i de molta memòria; fem un petit recorregut del terme municipal (generalment a peu, de vegades amb vehicle) i en el camp mateix apuntem els noms. Doncs la forma millor de fer-ho, apresada en una experiència de molts anys, és el que em plauria d'ensenyar a alguns possibles col·laboradors valencians.

Si vostè em pogués indicar algun amic seu capaç d'interessar-se en aquesta tasca, prestaria un bon servei a l'obra de l'*Onomasticon* i jo li ho agrairia de debò. Ni tots tenen condicions per a fer-ho ni prou voluntat per a continuar-hi, cal comptar sempre amb un cert nombre de decepcions per manca d'una de les dues coses, àdhuc en persones que semblaven prometedores. Per això estaria disposat a ensinistrar-ne uns quants, amb l'esperança que un o dos donessin resultat. En canvi no em convenen els simples curiosos (que distreuen en una tasca per a la qual el temps resulta escassíssim, puix que és immensa) ni els qui creguin poder ensenyar tant o més que aprendre (repeteixo que ara es tracta *únicament* de la tradició popular); ni em calen altres guies que els que cercaré a cada poble, sigui amb consell de les autoritats locals o d'algun fill molt intel·ligent de la localitat (també és possible que vostè me'n pugui atraçar per a certs pobles, i cregui que li ho estimaré).

Fuster contestà tot seguit, el 22 d'abril d'aquell mateix any 1958, lamentant no poder coincidir-hi personalment per un compromís barceloní, i li exposa les dificultats de la maniobra:

La qüestió de trobar-vos alguns col·laboradors presenta algunes dificultats. N'he parlat amb En Beüt, el qual, de tota manera, espera poder-vos-en proporcionar algun. Jo, naturalment, pose a la vostra disposició la bona voluntat d'uns quants joves, que intentarien fer qualsevol cosa que els manàsseu. Però, si us he d'ésser sincer, us diré que no confie massa en les condicions d'observació del llenguatge que puguen tenir i que vós necessitaríeu en ells. Beüt tractarà de veure si en el sector excursionista hi ha algú que meresca més garanties. En últim terme, a falta d'opció, sempre podeu provar, ni que siga en un examen ràpid, si aquells joves us poden aprofitar: Beüt mateix us hi posarà en contacte, si voleu.

Jo, en principi, havia pensat que potser els cronistes locals serien uns bons elements per al cas. Per ací, els cronistes de poble estan organitzats en secció del Centre de Cultura Valenciana, i hi tenim molts i molt decidits amics. Però són una gent terrible, en general. Alguns, amb tot, us podrien servir per a llurs comarques: discutiu-ho també amb En Beüt, que hi té relació directa. (Per a la toponímia culta o històrica, crec que no serà desdenyable, per completar el vostre material, servir-se d'algun cronista: el de Sueca, per exemple, té replegades moltes dades de documents del segle XVII, inèdites, que us ofereix des d'ara, si us poden ésser útils).

Si haguéssim disposat de més temps abans de la vostra vinguda a València, potser hauríem pogut resoldre tot açò puntualment i us ho hauríem preparat millor. Espere que, almenys, d'aquesta primera visita vostra, obtindreu un mínim satisfactori de resultats, i que podreu deixar assegurades, per a la pròxima, les condicions d'un major rendiment. Un canvi d'impressions oral amb els vostres amics valencians ho facilitarà. Si jo, abans de marxar cap a Barcelona, puc coincidir amb vós a València, procuraré localitzar-vos i en parlarem amb més detall.

L'any 1960, concretament el 30 de març, Coromines es tornà a posar en contacte epistolar amb Fuster per mirar de fixar una assentada una mica misteriosa: "Fa temps que tinc gran desig de tenir una conversa amb vós, un poc detinguda, per afers que interessin a vós, a mi i al país. Corre i no corre pressa: vull dir que no són coses que requereixin un viatge especial, és clar, però sí que fóra molt de doldre que no aprofitéssim el primer viatge que feu vós a Barcelona o jo a València, sens falta." Fuster contestà només dos dies després, l'1 d'abril, per dir-li que del 17 al 25 d'aquell mes seria a Barcelona amb motiu d'aquella mítica trobada entre joves valencians i barcelonins. No sabem si aquesta trobada entre Coromines i Fuster fou possible ni, en el cas que sí, quin fou el motiu d'aquesta conversa, que tant podria ser relacionat amb les tasques de l'*Onomasticon Cataloniae*, com aconseguir que Fuster s'interessés per l'obra del seu pare, Pere Coromines.

Perquè precisament aquest és el desig de la carta del 25 de gener de 1964, en què Coromines li tramet la correspondència entre Miguel de Unamuno i Pere Coromines (Coromines 1959 i 1969) amb l'esperança "que n'escrivís quelcom, una breu recensió, qualsevol cosa... essent de vostè!" Fuster li contestà amb una llarga carta l'1 de febrer amb paraules molt elogioses en relació amb la correspondència Unamuno-Coromines, "m'ha més que interessat: m'ha apassionat," li diu. I continua:

No tenia ni idea que haguéssiu publicat aquestes cartes. Visc completament al marge de tot aquest remot món bibliogràfic de "revues," "bulletins" i "mélanges" en què us moveu els especialistes, i només alguna esporàdica separata, de tant en tant, ploguda com una almoïna, gràcies a la bona voluntat d'un o altre autor amic, em fa entreveure la complexitat i l'abundància d'estudis que s'editen sobre temes per a mi ben importants. Aquesta desconexió meva, irremeiable, quan l'he arribada a mesurar en els seus termes exactes, m'ha obligat a desistir d'aplicar-me a una mena de treballs que sempre m'havia il·lusionat: la història literària. Ignorant de tot el que fan els altres, ¿què podria fer-hi jo? Últimament, en la *Revista Valenciana de Filologia* he publicat un petit assaig sobre Ausiàs March. No sé si us l'he enviat: ho faré un d'aquests dies. Això serà la meua última temptativa en el ram. Des de Sueca, aïllat, i amb una biblioteca mediocre, no puc arriscar-me a tocar segons quins temes.

Però divago. He llegit de seguida, de cap a cap, la correspondència del vostre pare amb don Miguel. He de confessar-vos que don Miguel no m'ha estat mai gens simpàtic. Trobo que la seva figura és una excrescència monstruosa i regressiva –irracionalisme i "camelo," meitat i meitat– enmig de la buidor celtibèrica del segle XX. Davant del problema català, de més a més, reaccionà sempre amb una incongruència i una mala fe (o mala consciència: vós ho féu observar en una de les notes) repulsives. Un dia m'agradarà d'escriure un paper per subratllar-ho: un home com ell, que partia d'una concepció *lingüística* de la pàtria o de la nació ("la lengua es la sangre de mi alma, |mi patria es allá donde ella suene," deia, més o menys, cito de memòria), ¿per què ens negava als altres

el dret de professar un patriotisme similar? I quan parlava del “valencià”! Quines coses arribà a dir aquella insigne bèstia salmantina! I pensar que fou passejant per Sueca que medità aquell infame discurs contra el català, que tant de soroll va promoure a les Constituents del 31! Però, en fi, era un escriptor de gran talla. I el diàleg epistolar amb el vostre pare és extraordinàriament suggestiu pel que fa a ell. I pel que fa a Pere Coromines. Hi ha unes quantes cartes –confessions– del vostre pare, que són documents realment esplèndids... Accepto la vostra indicació d’escriure una recensió o un comentari d’aquests papers. Ja miraré de trobar unes hores per dedicar-m’hi i un lloc escaient per publicar-ho.

I acaba dient-li que “d’alguna de les vostres notes he deduït que teniu coses inèdites del vostre pare. Això m’interessa molt,” tot apuntant la possibilitat de publicació, en “una col·lecció de llibres, de la qual serem ‘puntals’ l’amic Josep Pla i jo (en la mesura que la Censura ens ho deixi ser: ara mateix m’han vetat un llibre...)” d’“un recull d’articles, de conferències, del que sigui, ¿fóra factible? Penso que un llibre d’inèdits, o de més o menys inèdits, de Pere Coromines, podria ser ben acollit pel públic i ben oportú per a mantenir viva la memòria d’un admirable escriptor ‘passat’.” Coromines s’aferrà a aquesta possibilitat com a un clau roent i, en la carta de contestació, del 24 de febrer, passa a exposar-li les possibilitats d’edició de nous materials del seu pare sense però, honestament, amagar-n’hi les dificultats: “El mal és que d’aquestes coses inèdites que, en efecte existeixen, a totes, segons com es mirin es pot trobar un ‘però’ o altre.” I acaba la carta expressant l’esperança de poder llegir “amb grans ganes [...] aqueixa nota que em prometeu sobre la correspondència [entre M. Unamuno i P. Coromines],” que Fuster, finalment, no acabà d’escriure mai, sempre apressat per tasques editorials més peremptòries. De manera similar tampoc no fou possible la publicació d’un aplec de textos de don Pere, tot i l’interès indiscutible que Fuster hi tenia: “Sempre he pensat que cal desamortitzar la part de la producció literària dels nostres escriptors que ha quedat oblidada en les pàgines de diaris i revistes, avui introbables per al lector mitjà. Aquesta paperassa, sovint circumstancial, ens reserva troballes precioses,” li diu en una carta del 15 de maig de 1964.

De manera similar, l’any 1972, Fuster es disculpa davant la impossibilitat d’assistir a l’acte de presentació de les *Obres Completes* de Pere Coromines. Una de les darreres cartes de Fuster a Coromines és de l’1 d’agost 1985, en què en contesta una del 4 de juny d’aquell mateix any, en què, per un seguit de malentesos, no va ser possible una trobada a València el 2 i 3 d’aquell mateix mes, quan Coromines féu una conferència a la Universitat valentina. Coromines ho lamenta profundament –“em trenca l’alè de pensar que no us hi he donat la mà”–. En aquesta carta de desgreuge, Fuster hi escriu un fragment preciós, en què planteja un seguit d’elucubracions al voltant del *Tirant lo Blanc*, de Joanot Martorell:

Una cosa que, de segur, us hauria plantejat és, precisament, la qüestió del *Tirant*. Vós me’n parleu en la carta. Jo hi hauria insistit. De vegades, pense que es podria escriure un paper –no científic, sinó “assagístic”– tituable *Les aventures pòstumes de Tirant lo Blanc*. Tot són interrogants curiosos. ¿Què passa amb l’original de Martorell en els vint-i-tants anys que van de la defunció d’aquest individu a l’aparició del llibre imprès? La pregunta va més enllà de les notòries participacions i manipulacions de Galba. El fet mateix de l’edició, i de l’ampliació del tiratge, ¿què significava? L’editor era un comerciant que volia guanyar diners, i l’empresa de fabricar un llibrot d’entreteniment com el *Tirant*, sense precedents a València ni possiblement enlloc, suposava una esperança d’èxit de vendes. ¿Per què? ¿En parlaven a València, sense haver-lo llegit, uns

possibles i suficients clients? ¿Hi corrien algunes còpies manuscrites (com en devien córrer, aleshores, de l'*Espill*, de Corella, de Marc)? ¿I quines còpies o quina còpia? Galba no devia ser valencià: era, em sembla, un immigrant del Principat, de la família dels senyors del Castell de Montnegre, als quals llegà, amb una contundència testamentària curiosa, els llibres de la seua biblioteca, el *Tirant* –o els *Tirants*– inclòs. Una nit de fred feudal a Montnegre, un descendent de Galba llançaria al foc els dos manuscrits. Les interferències de Galba ¿on comencen i on acaben? Galba era un cavaller mediocre, dedicat a la usura, i probablement marginat pels nobles locals. ¿Com arribà a les seues mans el paper de Martorell? I, cronològicament, ¿com expliquem els “plagis” de Corella, que no són del presumpte Martorell sinó del lletraferit Galba? De l'èxit immediat del *Tirant* en dona fe *Lo somni de Joan Joan* i la reedició barcelonina. L'al·ludeix Vives en un moment, i prou. L'edita a Valladolid un impressor provinent de Barcelona. I, de seguida, un silenci enorme, fins a Cervantes. A València, el llibre degué ser llegit al llarg del XVI, poc o molt. Els inventaris de biblioteques locals n'haurien de dir alguna cosa, i així ho espere. A Barcelona, segons els documents de Madurell i els comentaris del doctor Rubió, la novel·la no hi surt. ¿Un fracàs literari? Vull dir: ¿tan ràpidament passà de moda? No se sap mai. Les senyores Requessens solien dir-se Hipòlita, Estefania, Carmesina. Potser té raó Dámaso Alonso quan diu que el *Tirant* era massa “realista” per al gust dels lectors d'aventures (ja en castellà)... En fi, una pila de qüestions inconnexes i divagatòries, que es fan pesades d'escriure. (Molt curiosa aquella observació vostra sobre el “tiranitzar” d'Onofre Almudéver, o de qui fos... Significaria que en el món dels lletraferits locals la trampa de Galba continuava sent mal mirada, i el llibre, present...).

Amb totes les diferències possibles, han estat precisament aquestes mostres excel·lents del gènere epistolar entre Joan Coromines i Manuel Sanchis Guarner i Joan Fuster, les que han provocat aquest “paper,” per dir-ho a la manera fusteriana, al voltant de les grans figures irrepetibles de Coromines, Sanchis Guarner i Fuster.

Obres citades

- Coromines, J. ed. *Miscel·lània Fabra*. Buenos Aires, 1943 [1944]; ed. facsímil: Barcelona: IEC, 1998.
- . "Correspondance entre Miguel de Unamuno et Pere Corominas." *Bulletin Hispanique* 4 (1959): 386-436; 1 (1960): 43-77.
- Cortés, S. *Manuel Sanchis Guarner (1911-1981). Una vida per al diàleg*. Presentació d'A. Ferrando. València/Barcelona: Institut Interuniversitari de Filologia Valenciana/Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 2002. 424 pp.
- Ferrando, A. "Fabra i el País Valencià." En J. A. Argenter ed. *Simposi Pompeu Fabra*. Barcelona: IEC, 2000. 121-157.
- Ferrer, J. & J. Pujadas ed. *Epistolari Joan Fuster – Vicenç Riera Llorca*. Barcelona: Curial, 1993. 485 pp. Segona edició: J. Fuster. *Correspondència, 15*. V. Riera Llorca, 1a part. València: 3 i 4, 2017. 525 pp. J. Fuster. *Correspondència, 16*. V. Riera Llorca, 2a part. València: 3 i 4, 2017. 488 pp.
- . *Àlbum Joan Coromines*. Pineda de Mar/Barcelona: Ajuntament de Pineda de Mar/Curial, 1997. 408 pp.
- . *Epistolari Joan Coromines-Francesc de B. Moll*. Pròleg d'A. Moll. Barcelona: Fundació Pere Coromines, 2000. 623 pp.
- . *Epistolari Joan Coromines & Joan Fuster*. Pròleg de J. Pérez Montaner. Barcelona: Fundació Pere Coromines, 2002. 180 pp.
- . *Epistolari Joan Coromines & Manuel Sanchis Guarner*. Pròleg de J. Pérez Montaner. Barcelona: Fundació Pere Coromines, 2006. 394 pp.
- . *Epistolari Joan Coromines & Francesc Cambó. La gènesi de la "Miscel·lània Fabra"*. Pròleg de Ll. Marquet. Barcelona: Fundació Pere Coromines, 2008a. 548 pp.
- . *Epistolari Joan Coromines & Lluís Nicolau d'Olwer*. Pròleg de J. Massot i Muntaner. Barcelona: Fundació Pere Coromines, 2008b. 518 pp.
- Fuster, J. *Papers d'exili. Assaigs, polèmiques i recensions (1950-1967)*. Edició a cura de J. Ferrer & J. Pujadas. Barcelona: Curial, 1995. 376 pp.
- Sanchis Guarner, M. "Noticia del habla de Aguaviva de Aragón." *Revista de Filología Espanyola* 33 (1949): 15-65.